

Orwelli nimekiri

Mihhail Lotman

Lihigne on valida hea ja kurja, õige ja vale vahel, kuid tihtipeale ei ole ühiskonnaelu ja eriti poliitika valdkonnas valikud mustvalged: must ei ole päris must ja ka valge on rāpaseid plekke täis ning see, mis ühtede silmis on pigem valge, on teiste jaoks pea üleni must ja *vice versa*. Diskussioonid Ukraina kriisi ja Krimmi annekteerimise üle nii Eestis kui ka läänemaailmas näitavad seda selgelt. Tõepoolest, kas ja kuidas saame hukka mõista Putinit, kui ka Ukraina liidrid ei tekita paljudes, leebelt öeldes, erilist sūmpaatiat. „Pada sõimab katelt,” nagu armastavad väita anonüümsed kommentaatorid meil Eestis. Nii et jääme igaks juhuks targalt erapooletuks.

Kuid mõnikord tundub, et olukord lausa nõuab tegutsemist, ehkki tegu ise ei pruugi meile sugugi meeltemööda olla. See dilemma piinas pidevalt Fjodor Dostojevskit. Aleksei Suvorin meenutab kahte vestlust temaga sel teemal. Sel päeval, kui narodnikud panid toime atentaadi Vene siseministrile Mihhail Loris-Melikovile, s. t. 20. veebruaril 1880, külastas Suvorin Dostojevskit ja loomulikult rākisid nad atentaadist, Talvepalee õhkimisest. Kuid Dostojevskit vaevas rohkem see, et kõik me oleme ebasiirad ja silmakirjalikud, et oleme tegelikult terroristide poolt ja vaid teeskleme vastuseisu.

„– No kujutage näiteks endale ette, et teie või mina seisame Daziaro kaupluse ees¹ ja kuuleme, kuidas üks nihilist ütleb teisele, et kümne minuti pärast lastakse Talvepalee õhku. Kas läheksite neid hoiatama? Vaevalt. Ma kahtlen. Aga neid nihiliste kinni pūda või teatada neist politseile, see ei tuleks isegi kõne alla.”²

Mõne aja pärast tuli Dostojevski selle teema juurde tagasi. Ta peatus ühiskonna kummalisel suhtumisel sellistesse kuritegudesse. Ühiskond tunneks nagu kurjategijatele kaasa või õigemini ei teagi, kuidas neisse suhtuda, ning tardub tegevusetuses. Edasi arendab Dostojevski kunstniku kujutlusvõimet, kasutades ülalmainitud vestluse kujundeid:

„– Kujutage ette, et me seisame teiega Daziaro kaupluse vitriinide juures ja vaatame pilte. Meie kõrval seisab inimene, kes teeskleb, et vaatab samuti. Ta ootab midagi ja vaatab kogu aeg ringi. Äkki tuleb tema juurde kiirustades teine ja ütleb: „Kohe lendab Talvepalee õhku. Ma käivitasin pōrgumasina.” Me kuuleme seda [– – –]. Kuidas me teiega talitaksime? Kas läheksime Talvepaleesse plahvatuses hoiatama või pōõrduksime politsei poole, kordniku poole, et ta vahistaks need inimesed? Kas te läheksite? – Ei, ei läheks. – Ka mina ei läheks. Aga see on ju õudus. See on kuritegu. Võib-olla me oleksime võinud neid hoiatada. Ma mõtlesin sellest enne teie tulekut paberosse toppides. Ma loetlesin üles kõik põhjused, mis oleksid mind sundinud seda tegema. Põhjused on põhjalikud, soliidsed; ja seejärel mõtisklesin nende põhjuste üle, mis ei lubaks mul seda teha. Ja need põhjused on täiesti tühised. Lihtsalt hirm olla pealekaebaja. Ma kujutasin ette, kuidas ma tulen, kuidas mind vaadatakse, kuidas mind kuulatakse üle, vastastatakse ja võib-olla pakutakse

¹ Giuseppe Daziaro asutas rahvusvahelise firma Avanzo Daziaro, mis tegeles kunstiteoste, ennekõike litograafiatega müümisega. Selle peakorter asus Peterburis, Nevski prospekti alguses, Talvepalee naabruses.

² Dnevnik Alekseja Sergejeviča Suvorina. The Garnett press, London; – Izdatel'stvo Nezavisimaja Gazeta, Moskva, 2000, lk. 351–352.

autasu, aga võib-olla kahtlustatakse kaasosaluses. Avaldatakse: Dostojevski osutas kurjategijatele. [– –] Liberaalid poleks mulle seda andestanud. Nad oleksid mu ära piinanud, meeleheitleni viinud. Kas see on normaalne? Meil on kõik ebanormaalne ja sellepärast kõik see juhtubki ja keegi ei tea, mida tal tuleb teha mitte üksnes kõige keerukamates, vaid ka kõige lihtsamates olukordades. Ma oleksin sellest kirjutanud. Ma oleksin võimeline ütleva palju head ja kasulikku nii ühiskonnale kui ka valitsusele, kuid seda ei tohi. Meil ei tohi kõige tähtsamast rääkida.”³

Tõepoolest, vene ühiskonnas oli koputaja põlastusväärsem olend kui kurjategija. Veelgi enam, ei pea olema isegi koputaja. Kui terrorist Dmitri Karakozov 1866. aastal sooritas keisrile atentaadi, siis olevat talupoeg Ossip Komissarov teda lükanud nii, et kuul läks mööda. Komissarov sai suurejoonelise autasu nii rahaliselt kui aadlitiitli näol, truualamlike ajakirjanike kiidukoori, kuid haritud ühiskonna põlastuse. Kahtluse alla seati isegi Komissarovi lükkamise fakt, räägiti, et Karakozov lihtsalt laskis mööda, valitsus aga vajab lihtrahva seast pärinevat „päästjat”.

Väidetav kangelastegu osutus Komissarovile saatuslikuks, ta jõi ennast põhja, mis liberaalse avalikkuse silmis oli igati õiglane ja näitas tema tegelikkuse olemust. Konservatiivide meelest oli ta aga liberaalse tagakiusamise ohver. Kui konservatiivide jaoks oli Karakozov põrgu sünnitis, Komissarov aga peaaegu jumala ingel (teda nimetatigi „kõikvõimsa käeks”, väljend pärineb kirjaniku Nestor Kukolniku näidendist „Kõikvõimsa käsi päästis isamaa”), siis liberaalide ja revolutsionääride jaoks oli ohver hoopis Karakozov, Komissarov aga esindas repressiivset võimu.⁴

Kõnealune episood vajab lahtimõtestamist. On isegi raske täpselt formuleerida, milles seisnes Komissarovi süü. Selge, et mitte kellegi elu päästmises, isegi kui see keegi on vihatud keiser (muide, kõige liberaalsem valitseja Vene tsaaririigi ajaloos). Komissarovit vihati ennekõike autasude ja kuulsuse pärast (vrd. Dostojevski õudust selle üle, et talle võib-olla pakutakse autasu ning et talle saab osaks koputajakuulsus). On ju vähetõenäoline, et talupojast lihttööline kuulutab romantilise teatrietenduse kangelasena, et teie nurjatu keisri elu ma päästsin küll ära, kuid teie juudaseekleid vastu ei võta. Milles siis seisnes tema süü? Kas vaid selles, et Karakozovi (ebaõnnestunud) atentaadile järgnes repressioonide laine?

Diskussioon Dostojevski esitatud dilemma üle Vene ühiskonnas kestab juba üle saja aasta ja mingit veenvat lahendust sellele ei paista kuskilt. Järjekordselt tuletati seda meelde seoses terrorirünnakutega Volgogradis ja parim, mille netiintellektuaalid suutsid välja pakkuda, oli anonüümne vihje telefoni või elektronposti teel. Edasi langes poleemika ootuspäraselt tehnilistesse detailidesse selle üle, kuidas tagada tõelist anonüümsust. Seega muutus tõsine eetiline probleem pseudoprobleemiks: kuidas vältida koputajakuulsust. Tõeline dilemma on aga koputaja olemus. Kahjuks julges Dostojevski vaid probleemi markeerida ja vihjata, et tal oleks pakkuda mingid lahendused, kuid ta ei sõandanud seda teha isegi eravestluses oma lähedase mõttekaaslasega.

Dostojevski seostas tungivalt mainitud dilemma olemasolu Vene ühiskonna ja selles valitseva ebanormaalse olukorraga, kus inimene ei oska teha valikuid ei keerulistes ega lihtsates olukordades. Tõepoolest sellist hirmu koputajakuulsuse ees Lääne ühiskond ei tunne juba sel lihtsal põhjusel, et riigi ja indiviidi vastasseis ei ole seal kunagi nii terav nagu Venemaal. Kuid sealgi on olukord riigiti väga erinev ja kui näiteks USA-s on FBI teavitamine võimalikust terroriaktist täiesti aktsepteeritav ka liberaalsete intellektuaalide seas, siis nt. Prantsusmaal on igasugune koostöö *flic*´idega vähemalt vaikimisi ühiskonna

³ Dnevnik Alekseja Sergejeviča Suvorina, lk. 453–454.

⁴ Siiski tuleb märkida olulise erandina Nikolai Nekrassovit, kes pühendas Komissarovile panegüürlise luuletuse. Ootuspäraselt muutus Nekrassov (progressiivsete jõudude ikoon) ise intellektuaalide klaperjahi objektiks.

poolt taunitav isegi siis, kui tegemist on terrorismiga. Eriti teravalt tõstatub see probleem nii nagu ka 19. sajandi Venemaal vasakintellektuaalide ja vasakäärmuslaste puhul. Kuidas sa annad vihatud riigi võimudele välja inimesi, kes võib-olla eksivad meetodites, kuid on põhimõtteliselt mõttekaaslased.

Kuid mitte ainult Venemaal. Näiteks nii Punastel Brigaadidel Itaalias kui ka Punaarmee Fraktsioonil (RAF) Lääne-Saksamaal oli võimalik võrdlemisi edukalt funktsioneerida tänu sellele, et neid abistasid ja varjasid mitte üksnes nende salaorganisatsioonide otsesed liikmed, vaid ka paljud mõttekaaslased ja kaasajooksikud. Ka suur saksa kirjanik Heinrich Böll, kes oli tolleks ajaks juba Nobeli preemia laureaat, asub ühes oma viimases teoses „Katharina Blumi kaotatud au, ehk, Kuidas vägivald võib tekkida ja kuhu välja viia” (1974) terroristide poolele väga väheste reservatsioonidega. Sellel teosel on eellugu. 1970. aastal moodustasid Andreas Baader, Ulrike Meinhof jt. Punaarmee Fraktsiooni, mis kujutas endast marksistlikku linnapartisanide organisatsiooni. Kasutades revolutsioonilise terrori meetodeid, võitlesid nad kodanliku (nende terminoloogias fašistliku) ühiskonna vastu. Nad hoidsid mitu aastat Saksa üldsust hirmul ning nendevastast võitlust raskendas teatud ühiskondlik heakskiit, mida püüdis õonestada parempoolne ajakirjandus, esmajoones see, mis kuulus Springeri kontserni, ning eriti agar oli ajaleht Bild. Böll astus omakorda välja sellise ajakirjandusliku kampaania vastu, kirjutas mitu artiklit, andis mitu intervjuud ning iseloomustas 1972. aastal avaldatud artiklis Bildi hoiakut järgmiselt: „See pole enam krüptofašistlik, pole enam fašistoid, see on puhas fašism [originaalis ’alasti fašism’, *nackter Faschismus* – M. L.]. Vihkamine, valed, pask.”⁵ Sisuliselt võtab ta üle mitte üksnes RAF-i süüdistused ühiskonna suhtes, vaid ka nende terminoloogia.

Selline oli taust. Lugu ise on aga niisugune. Noor naine Katharina Blum tutvub tantsupeol noormehega, kelle kutsub õhtul oma koju, teadmata, et ta on politsei poolt tagaotsitav ja maja piiratakse ümber. Hommikul murrab politsei tema korterisse, kuid otsitavat meest seal ei ole. Katharina viiakse ülekuulamisele, mis kestab mitu päeva, kuid tema kaasosalust tõestada ei õnnestu. Kuid veel rohkem kui politsei terroriseerib teda ja tema lähedasi AJALEHT. (Böllil on kõik tähed suured, mis viitab selgelt ajalehele Bild-Zeitung, mille kirjastuse nimekuju on BILD; rõhutamaks seda seost veelgi, kirjutab ta lühikeses eessõnas, et see sarnasus „pole ei taotluslik ega juhuslik, vaid vältimatu”.) AJALEHT teeb Katharinast läbi mitme numbri esikaane loo, moonutab tendentslikult kõiki asjaolusid ja sõnu ning teeb ausast ja ontlikust noorest naisest liiderliku ja küünilise terroristide kaasosalise. Meeleheitel Katharina Blum laseb maha ajakirjaniku ja annab end ise politseile üles. Selle teose sõnum on, et riik repressiivse organisatsioonina ja kapitalistlik „vaba” meedia kujutavad endast ühiskonnale terroristidest suuremat ohtu. Kusjuures Böll näitab väga osavalt, kuidas iga ametnik, iga selle masina mutriku on eraldi võib-olla täiesti süütu ja võib-olla isegi hea inimene, kuid riiklik masin ise on absoluutne kurjus ja seega on õigustatud kõik vahendid sellega võitlemiseks. Katharina Blum on ohver ning väärib lugeja sümpaatiat ja kaastunnet. Tema poolt tapetud ajakirjanik on aga kurjuse osa ja mingit kaastunnet ei vääri.

Sarnasel moel õigustas terroriste 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul vene intelligents, ja isegi sellised vägivalda vastased nagu Lev Tolstoi pidasid ohvriteks terroriste, aga mitte nende poolt tapetud riigivõimu kandjaid. Bölli puhul on aga hämmastav, et erinevalt Tolstoist hakkab ta ise kasutama terroristide sõnavara. Igal juhul koorub Bölli teosest ühemõtteliselt välja, et ükski endast lugupidav ja korralik inimene ei saa teha koostööd riigiga, eriti selle terrorismivastases võitluses.

⁵ H. Böll. Will Ulrike Gnade oder freies Geleit? – Der Spiegel 1972, nr. 3, lk. 54–57. (<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43019376.html>)

See, mis oli Euroopas fašismitont, oli Ameerikas makartism. Iseäranis traumaatiline on Lääne ühiskonnas igasugune kahtlustatavate „mustade nimekirjade” koostamine, kuna sellele võib järgneda nn. nõiajaht. Makartismi vari toimib siamaani tõhusalt hernehirmutisena ühiskondlikus debatis. Makartism on tõepoolest nähtusena ühtaegu nii hoiatav kui ka äärmiselt huvitav. Ja seda nii politoloogia kui ka kulturoloogia seisukohalt. Kuidas üks paranoiline senaator sai nii oluliselt ja dramaatiliselt mõjutada demokraatliku suurriigi intellektuaalset, vaimset ja juriidilist kliimat? Lääne vasakintellektuaalide hulgas populaarsed võrdlused Stalini repressioonidega on siiski selgelt liialdatud ja isegi vastutustundetud. Kui Stalini repressioonide ohvriteks olid kümned miljonid, siis senaator McCarthy ja tema kaastööliste tegevuse tagajärjel kaotas u. 800 inimest töökoha, veel u. 600 lahkus vallandamise kartuses ise, mitu saatust ruineeriti, kuid mitte kedagi ei pandud vangi ega koonduslaagrisse, rääkimata hukkamisest. (Julius ja Ethel Rosenbergid, keda tihti nimetatakse makartismi ohvriteks, arreteeriti, mõisteti surma ja hukati mitte oma kuuluvuse pärast kommunistlikku parteisse, vaid spionaaži eest; tuleb siiski rõhutada, et nende hukamine oli ainulaadne episood Ameerikas külma sõja ajal.) Kuid võib-olla veel olulisem on see, et McCarthy tegevus sai kesta neli aastat ning demokraatlikud institutsioonid ja vaba ajakirjandus suutsid mitte üksnes peatada agara senaatori tegevuse, vaid hävitasid tema enda karjääri, temast sai krooniline alkohoolik, kes suri 48-aastaselt.

Kui Joseph McCarthy on intellektuaalide vihatumaid kujusid, siis George Orwell on vaieldamatult üks nende lemmikuid, vabaduse eest võitleja ja sotsialistlike ideaalide propageerija.

Seda suurem oli 1990. aastate lõpu šokk, kui selgus, et Orwell koostas krüptokommunistide ja kaasajooksikute nimekirja, mille edastas Informatsiooniuringute osakonnale. Selle nime all varjas end Ühendkuningriigi välisministeeriumi salajane üksus, mis kesken- dus Nõukogude Liidu õonestustegevusele, eriti propaganda valdkonnas. Sisuliselt oli tegu vastuluurega. Orwell andis edasi oma nimekirja range konfidentsiaalsuse nõudega, sellest ei tohtinud keegi teada saada ning seda nõuet ka täideti. Laiale üldsusele sai dokument tuttavaks alles pool sajandit hiljem.

Kõik see iseenesest oli vapustav. Lisakurvastust tekitas asjaolu, et samal ajal avaldati Orwelli märkmikud, millest üks sisaldas veel põhjalikumat kommunistide ja kaasajooksikute loendit (Orwell tähistas neid lühendiga F.T. – *fellow travellers*), millest suurem osa sisaldub ka McCarthy komitee koostatud mustades nimekirjades. Sellele võib lisada vaid, et Orwelli märkused nimede juures on väga kauged nüüdisaegse poliitkorrektsuse nõuetest. Eriti aga šokeeris progressiivset üldsust see, et Orwelli nüüdseks avaldatud märkmikus, mis oli nimekirja aluseks, on nimedele lisatud kommentaarid veel palju krõbedamad. Nii märgib ta lisaks oletatavatele sidemetele Nõukogude Liiduga ja vasakpoolsele maailmavaatele mõnikord ära inimese haigused, homoseksuaalsuse, nahavärvi ja rahvuse, iseloomu ja muud isikuomadused. Siiski võib ka esitatud nimekirjast lugeda, et näiteks John Anderson on rumal (*stupid*), Douglas Goldring pettunud karjerist, Isaac Deutscher aga ainult poolehoidja, Poola juut, endine trotskist, kes muutis oma vaateid peamiselt juudiküsimuse tõttu, kuid võib neid jälle muuta, jne.

See, et Orwelli andmed ei ole alati täpsed, ei kaunista teda samuti. Rõhutatakse ka ajastust. Dokument koostati ja anti üle 1949. aastal, s. t. isegi mõni kuu varem, kui senaator McCarthy alustas oma kommunismivastast ristiretke.

Kuidas nüüd kõike seda mõista? Arvamused, nagu eeldada võibki, lahknesid. Tuleb siiski märkida, et mitte keegi ei kiitnud seda Orwelli tegevust heaks.⁶ Tegemist on kas

⁶ Minu teada ainus võimalik erand on Christopher Hitchens. Kahjuks ei tema „Orwelli võit” („Orwell’s Victory”, 2002) ega teisedki kirjutised Orwellist ei olnud mulle selle essee kirjutamise ajal kättesaadavad.

resoluutse hukkamõistuga või õigustamiskatsetega. Hukkamõistjaid on rohkem. Ja seda mõlemal pool Atlandi ookeani. Totalitarismi vastu võitleja osutus ise triviaalseks koputajaks. Mis puudutab õigustusi, siis need võib jaotada kahte põhilisse rühma.

Esimene keskendub sellele, et erinevalt McCarthy tegevusest keegi ju kannatada ei saanud. On küll kahtlustatud, et Orwelli pärast ei saanud Charlie Chaplin 1952. aastal sissesõiduluba USA-sse, kuid arvatavasti polnud sissesõidukeelul mingit pistmist Orwelli tegevusega, sest Briti võimud ei edastanud FBI-le näitleja kohta üldse mingit kompromiteerivat materjali. Siiski on selline argumentatsioon nõrk, kuna näitab pigem Briti võimude kainet mõistust, millega Orwell loomulikult ka arvestas.

Teised Orwelli kaitsjad toovad välja psühholoogilisi motive. Ta olevat andnud oma nimekirja noorele kaunitarile Celia Kirwanile, et võita tema südant. Tõepoolest, Orwell oli Celiast omal ajal sisse võetud ning kolm aastat varem teinud talle abieluettepaneku. (Orwelli esimene naine suri 1945. aastal ja ta tundis end väga üksildasena; juba paar aastat pärast naise surma hakkas ta uut naist otsima ning Celia Kirwan oli üks kandidaate, kuid mitte ainus.) Sellega arvestas kindlasti Robert Conquest, kes oli Celia Orwelli juurde saatnud, kartes, et kellelegi teisele võib Orwell ära öelda. Võib siiski arvata, et need kartused olid alusetud. Orwelligi oli kindlasti hea meel Celiaga taas kohtuda, ehkki nende mittealanud afäär oli juba ammu lõppenud, ütles naine kirjanikule resoluutse ei. Pealegi oli Orwelligi sellel ajal alanud romaan oma vana tuttava Sonia Brownelliga, oma teise ja viimase naisega, kellest sai arvatavasti Julia prototüüp „1984-s”. See, et Orwell ei lõpetanud oma kirju Celia Kirwanile fraasiga „lugupidamisega”, „siiralt” vms., vaid „armastusega, George”, ei oma suurt tähtsust, kuna sisult ei ole need siiski armastuskirjad.

Mõlemal juhul püüavad Orwelli apoloogeid tema käitumist seletada inimliku nõrkusega. Mis on minu meelest sügavalt ekslik.

Orwell andis nimekirja Celia Kirwanile edastamiseks tema ülemusele Robert Conquestile, luuletajale, kes oli Infouuringute osakonna asejuhataja. Selleks ajaks oli Conquestil seljataga nii sõjaväelase kogemus kui ka diplomaadikarjäär. Hiljem sai temast väljapaistev ajaloolane, kelle tähtsamad teosed käsitlevad stalinlikku terrorit.⁷ Kuid ta alustas nagu Orwelligi kommunisti ja antifašistina. Kui Orwell sai kommunismi olemusest aru Hispaanias kodusõja ajal, siis Conquesti silmad avanesid Bulgaarias, kus ta töötas diplomaadina pärast Teist maailmasõda ning oli sotsialistlike ümberkorralduste tunnistaja. Nii sai ta ideaalse ettevalmistuse Nõukogude propagandale vastutöötamiseks. Just tema jaoks koostas Orwell oma nimekirja; Celia Kirwan oli vaid vahendaja. 1949. aastal oli Orwell suremas tiisikusse ja ta teadis seda. Selle asemel, et sõita Šveitsi või kusagile soojale maale, läks ta külmale ja rõskele Šotimaale, et segamatult lõpetada oma elutöö, romaan „1984”. Flirtimiseks oleks ta valinud ilmselt mingi teise koha.

Veel olulisem on aga asjaolu, et tööd oma nimekirja kallal alustas Orwell vähemalt kaks aastat varem. Tema märkmiku esimesed sissekanded pärinevad 1947. aastast, s. t. mitte üksnes tükk aega enne taaskohtumist Celia Kirwaniga, vaid ka enne Infouuringute osakonna loomist 1948. aastal. Orwell oli tõsiselt mures nii kommunistlike režiimide võidukäigu üle Ida-Euroopas kui ka kommunistlike agentide infiltratsiooni pärast vabas maailmas, eriti aga kaasajooksikute ja muude „kasulike idiootide” pärast.

On märkimisväärne, et oma nimekirja pani ta vaid 38 nime, samas kui tema märkmikus on neid 135. Ta kartis väga kompromiteerida kedagi oma kahtlustega ja rikkuda nii teise inimese elu ning mitme nime taga seisab tal küsimärk, mõnikord koguni kaks.

⁷ Ehk tema kuulsaim teos on Stalini suure terrori käsitlus, milles ta esimesena Lääne historiograafias keskendus mitte üksnes stalinlikele poliitilistele protsessidele, vaid ka elanikkonna vastu suunatud terrorile (vrd. juubeliväljaannet: R. Conquest. The great terror: a reassessment: 40th anniversary edition, Oxford University Press, 2007).

Märkmikus fikseeris ta oma kahtlused, kuid nimekirja pani ta vaid need, mida ta sai üle kontrollida, kuid paljudel juhtudel polnud ta ikkagi kindel. Nii ei pannud ta oma nimekirja Gleb Struwe nime, ehkki mainis seda kirjas Kirwanile (Struwe väljajätmine nimekirjast on igati põhjendatud, ta oli hoopis antikommunist). Siit johtub ka nimekirja range konfidentsiaalsuse nõue. Orwelli kriitikud näevad siin tema hirmu võimaliku koputajakuulsuse ees (vrd. Dostojevski sedalaadi kartustega). Tegelikult aga on Orwelli motiivid vastupidised ja ta ütleb selle ka selgelt välja: ta kardab olla mitte koputaja, vaid laimaja, kardab rikkuda inimeste mainet, mis muuseas eristab teda oluliselt McCarthyst, kes tahtis ennekoike hävitada inimeste reputatsiooni.

Ent kuidas ikkagi jääb koputamisega?

Kõigepealt tuleb meelde tuletada Orwelli elu ja loomingut oma arengus, mille võiks kokku võtta sõnaga „võitlus”. Alustada tuleb koloniaalse Birma noorest politseiametnikust Eric Blairist, kes sügavalt vihkab Briti impeeriumi ning üldse kolonialismi ja imperialismi. Vabadusvõitluse ideaalid viivad ta, nagu paljud tolaeagse inglise noored, sotsialistlikesse ringkondadesse, kus järjest suurema mõju omandavad kommunistlikud ideed. Sellel etapil oli Orwellile (Lääne) kapitalistlik ühiskond vaenlane, kellega tuli võidelda, kommunism aga selle positiivne alternatiiv.

Hispaania kodusõja ajal läheb ta koos oma naise Eileeniga osalema relvastatud võitluses frankistidega. Kommunistid moodustasid Hispaanias mitu erinevat rivaalitsevat rühmitust. Orwell ja tema naine liitusid POUM-iga, mis vastandus stalinistliku komparteiga (POUM-i moodustasid Stalini-vastased grupid, millest osa olid trotsistlikud, kes kritiseerisid staliniste vasakult, teine osa aga buhharinlased, nende kriitikat nimetati parempoolseks). Hispaanias avastas Orwell, et on olemas miski, mis on Briti imperialismist ja isegi frankismist halvem. See on stalinism. Nõukogude karistusmasin töötas jõuliselt ka Hispaanias ning selle ohvrid ei olnud frankistid, vaid „omad”: anarhistid, trotsistid jt. Inimesed kadusid jäljetult, suur osa juhte oli vangistatud ja hukatud. Ning siis otsustas Orwell, et pühendab oma elu võitlusele kapitalismist palju ohtlikuma vaenlasega. Seejuures ei reetnud ta oma ideaale, mis olid endiselt revolutsioonilised. Üks tema missiooni oluline osa oli ära hoida vasakliikumise staliniseerumine, ja selline oht oli vägagi reaalne. Orwellist sai Lääne kõige põhimõttelisem stalinismi kriitik ajal, kui paljud intellektuaalid ja sugugi mitte ainult kommunistid lausa võistlesid omavahel kiidulauludega Stalini ja Nõukogude Liidu auks.

Järgmine dramaatiline etapp on seotud Teise maailmasõjaga. Orwell tunnistas, et isegi oma õudseimates unenägudes ei oleks ta osanud ette ennustada Saksamaa poolt lahti päästetud sõda ega seda, et Stalin ja Churchill (see veendunud antikommunist) on osutunud liitlasteks. „See jälk mõrtsukas [Stalin – M. L.] on nüüd meie poolel, järelikult on repressioonid ja muu äkki unustatud,” kirjutas ta 3. juulil 1941.⁸ Sama aasta detsembris kirjutas ta: „Iialgi poleks arvanud, et elan nende päevadeni, kui mul tuleb öelda: „Elagu seltsimees Stalin!” Aga näe, elasin.”⁹ Orwell, kes vihkas impeeriumi ja selle riiklikke ameteid, läks tööle BBC-sse tegema Hitleri-vastast propagandat.

Siiski sundisid halvenev tervis ja vastikus selle töö vastu ta 1943. aastal erru minema, kuid selleks ajaks arvas ta, et Hitleri purustamine on juba otsustatud. Propagandatöö asemel hakkas Orwell nüüd kirjutama „Loomade farmi”, kus keskendus jällegi kommunismiohule. See tundus antud ajalookontekstis niivõrd sobimatu, et raamatut keelduti trükkimast. Teos sai populaarseks vaid tänu külma sõja algamisele. Kuid öeldu ei tähenda, et Orwell oleks karvavõrdki muutnud oma suhtumist Hitlerisse, kes figureerib „Loomade farmis” hr. Frederickuna. Orwell nägi lihtsalt ette, et see oht on möödumas.

⁸ G. Orwell. War-time diary, 3 July 1941. – Complete works of George Orwell, vol. 12, lk. 552.

⁹ G. Orwell. London letter. – Partisan Review: november–december 1941, lk. 145 jj.

Orwell tundis, et kommunism oma kõige hullemas stalinlikus variandis on ohtlikum kui kunagi varem ning Stalini ohvriks langeb üks Ida-Euroopa riik teise järel. Kuid veel rohkem tekitas talle muret stalinlike agentide infiltreerumine Lääne ühiskonda ja et kõige rängem kommunistlik propaganda leiab nii soodsa pinnase Lääne intellektuaalide seas. Orwell kirjutas, et intellektuaalid arvavad, et on vabadusvõitlejad, kuid tegelikult on hoopis orjastajad. Oma essees „Kirjanduse ärahoidmine” (1946) osutas ta, et kommunistlik rünnak intellektuaalsele vabadusele maskeerub tavaliselt väikekodanliku individualismi vms. vastase retoorikaga ning paraku võtavad selle retoorika üle Lääne intellektuaalid. „Suurim oht ja rünnak intellektuaalsele kõlbelisusele lähtub intellektuaalidest endast,” järeldeb Orwell.¹⁰ Ning kõige hullem, et need intellektuaalse eliidi eputamised võivad nakatada töölisklassi ja üldse lihtsaid inimesi. Juba enne sõda, 1940. aastal kirjutas ta oma kirjastajale Victor Gollanczile: „Mis minus praegu muret tekitab, on teadmatuse, kas lihtrahvas sellistes riikides nagu Inglismaa tajuvad erinevust demokraatia ja despotismi vahel piisavalt hästi, et tahta oma vabadust kaitsta. [– – –] Intellektuaalid, kes osutavad sellele, et demokraatia ja fašism on üks ja seesama asi jne., masendavad mind kohutavalt.”¹¹ Sõjajärgne olukord kinnitas tema kõige hullemaid kartusi.

Kirjanikuna võitles Orwell kommunistliku totalitarismi vastu nii oma ilukirjanduslikes kui ka publitsistlikes teostes. „Loomade farm” ja „1984” on siiaaani aktuaalsed. Mõlemad teosed käsitlevad ühiskonda, kus on võitnud kommunistlikud ideaalid, kas ühes farmis (vrd. Lenini teesi sotsialismi võimalikkusest „ühes eraldivõetud riigis”) või kogu maailmas. See võit ei too aga vabadust ja rahu, vaid hoopis kodusõja ja repressioonid „Loomade farmis” ning maailmasõja ja repressioonid „1984-s”. Mõlemal juhul käib peamine võitlus stalinistide (vastavalt seltsimees Napoleoni ja Suure Vennaga eesotsas) ja trotskistide (vastavalt Lumepalli ja Emmanuel Goldsteiniga eesotsas) vahel. On oluline märkida, et Orwellis ei tekita mingit nostalgiat ka revolutsioonieelne olukord, mida on „Loomade farmis” ka otseselt väljendatud: farmer Jones oli joodik ja türann. Sellegipoolest eksivad sügavalt need, kes püüavad „1984-s” näha kapitalistliku ühiskonna kriitikat. Romaani tegevuse alguseks on kapitalism juba edukalt hävitatud kogu maailmas ning lisaks stalinistlikule ja trotskistlikule supervõimule on kolmas superjõud, mis seisab eraldi ja jutustuses peaaegu ei figureeri, põhiliselt Hiina territooriumil asuv surmakumardajate ala ja selle ideoloogia on samuti võrsunud kommunismist. Niisiis, mingit liberaalset, demokraatlikku, kapitalistlikku vms. alternatiivi selles maailmas enam ei ole. Ja see on see maailm, mille vastu surmahaige Orwell astub kogu oma talendi ja kahaneva jõuga.

See on see kontekst, milles ta lisaks oma ilukirjanduslikule ja publitsistlikule tööle hakkab oma märkmikusse kandma kommunistide ja kaasajooksikute nimekirja. Kui 1949. aastal Robert Conquest lootis saada Orwelli oma kaastöötajaks, oli viimase tervis juba nii läbi, et reaalseks tööks ta enam võimeline polnud. Kuid nagu me kirjavahetusest Celia Kirwaniga näeme, andis ta talle oma nimekirja kõhklusteta ja isegi teatud kergendusega. Kui Orwelli süüdistajad sildistavad teda banaalseks koputajaks, siis tema õigustajad rõhuvad asjaolule, et nimekirja eesmärk on väga piiratud – siia lisati vaid nende inimeste nimed, kes ei sobinud tööle Infouuringute osakonda. Tegelikult oli nii Conquesti kui ka Orwelli eesmärk palju laiem: kaardistada krüptokommuniste jt. mõjuagente Lääne ühiskonnas. Üleantud nimekirjas oli üksnes 38 nime, kuid kirjutas Celia Kirwanile ja tema kaudu Robert Conquestile rõhutab ta, et see on vaid väike osa ja tal on nimesid veel. Ning tõepoolest, me teame, et tema märkmikus oli neid palju rohkem.

¹⁰ G. Orwell. The prevention of literature. – Polemic 1946, nr. 2, London. (http://www.orwell.ru/library/essays/prevention/english/e_plit).

¹¹ G. Orwell. A life in letters, W. W. Norton & Co, 2013, lk. 173–174

Diskussioonides sotsialistliku realismi üle 1930. aastate Nõukogude Liidus jõuti järeldusele, et sotsialismiajal ei ole konflikte. Algne väide oli, et ei ole antagonistlikke konflikte, kuid lõppformuleeringus eitati ka mitteantagonistlike konfliktide olemasolu sotsialistlikus ühiskonnas. Siit aga tekib narratoloogiline raskus: kuidas üles ehitada jutustus, kus pole konflikti. Lahendus oli peaaegu et anekdootlik: sotsialistlikus ühiskonnas on võimalik vaid konflikt hea ja suurepärase vahel. Ei ole vist mõtet meelde tuletada, et just sellel ajal oli repressioonide laine saavutamas oma tippu. Olulisem on teine asi: kõik totalitaarsed ideoloogiad lähtuvad arusaamast, et kui on tegemist valikuga, siis üks võimalustest on alati väga hea ja just selle ainuvõimaliku valiku peabki igaüks tegema. Liberaalne maailmavaade aga lähtub sellest, et reaalses elus ei olegi pahatihti ideaalset lahendust ning tuleb vältida halvemat. Nii tegi ka George Orwell, kodanikunimega Eric Blair, kes oma valikutes vältis üksteise haaval Briti imperialismi, stalinismi, hitlerismi ja jälle stalinismi.

Orwelli on tema kõige entusiastlikumad austajad nimetanud pühakuks. Vaevalt oleks ateist ja skeptik Orwell selle üle rõõmustanud. Pühak ta kindlasti ei olnud, kodanik aga küll. Aga koputamine? See ongi reaalne probleem. Pseudoprobleemidest erinevad meie elu reaalsed probleemid selle poolest, et neil puuduvad standardlahendused, mis kehtiksid kõikidel aegadel ja kõikides olukordades. See on iga inimese enda otsus, mis tehakse silmitsi oma südametunnistusega. Nagu ütles Mihhail Bahtin, olemise küsimuses ei saa olla alibit. Semiootikuna tahan lisada vaid niipalju, et karta tuleb alatuid tegusid, aga mitte sildistavaid nimetusi.

P. S. Alates 1930. aastatest kuni elu lõpuni oli Orwell ise Briti salateenistuse jälgimise all. Tema asjadega oldi päris hästi kursis ning teati, et ehkki ta käib kommunistide koosolekutel, ei jaga ta nende vaateid.

P. P. S. Michael Redgrave, kelle kohta on Orwelli nimekirjas üksnes märg: „näitleja??”, mängis suurepäraselt peaosa filmis „1984”.



Mihhail Lotman

(1952), *PhD*, kirjandusteooria- ja semiootikaprofessor, Tallinna Ülikool, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn.
mihhail@ehi.ee